
G E R M À C O L Ó N D O M È N E C H

PER A LA DATA DE L'APITXAT

---

*A Mateu Rodrigo Lizondo i Agustín Rubio Vela,
gràcies a l'ajuda dels quals ha estat possible aquesta nota.*

1. L'ETIMOLOGIA I EL PROBLEMA

El meu propòsit és aportar ací unes dades que puguen servir a precisar la data (o almenys la presència en l'escriptura) del fenomen d'ensordiment de les palatals, típic de la ciutat de València i dels seus voltants. Només abordaré el problema de la desaparició de les sonores palatals i deixaré de banda el de les sibilants alveolars. No crec prudent entrar en aquest terreny, puix que el fenomen, en un començament, pot ésser semblant al que ara veiem a Barcelona, on les prepalatals africades sonores es pronuncien apitxades (*formatge* hi és [fur'matʃə o *metge* és [me(ʃə)]) i en canvi, *rosa* o *casa* hi continuen pronunciant-se amb -s- sonora [z].¹ A València, i no sols a València, sovintegen des de molt antic els casos de grafies de -ss- en lloc d'una esperada -s- i viceversa (Sanchis Guarner 1936: 55-59).

Jordi Colomina ha publicat recentment un valuós llibre sobre els estudis de dialectologia del català (Colomina 1999). En el capítol dedicat a l'*apitxat*, comença estudiant el nom i critica amb raó (pp. 99-100) el singular acudit de Coromines que vol fer venir aquest mot d'un inexistent **atxipat* (DECat, I, p. 346, s.v. *apitxat*). Sense haver-me ocupat particularment d'aquest problema etimològic, sempre m'havia semblat que *apitxat* representava una pronúncia sorda del verb *pitjar* 'prémer', cast. *apretar* (cf. Sanchis Guarner 1936: 45, n. 1).

(1) Un panorama sobre els fonemes i sons sibilants del català en Lluís Gimeno Betí (1994: 25-37).

2. COM EM VAIG OCUPAR DE L'APITXAT

Però no és aquest punt de l'origen del terme el que ací ens interessa, sinó que és el d'esbrinar en quina època els documents escrits reflecteixen la presència de l'apitxat, és a dir, de l'ensordiment de les palatals i de les sibilants, fenomen que hom posa en relació amb el que s'observa a Castella i a Galícia.

Jordi Colomina, després de passar revista a les diverses opinions al respecte, al·ludeix a una explicació que jo vaig exposar fa temps (Colón 1967: 223-224). Abans de comentar la posició del meu col·lega alacantí, voldria explicar per quin motiu em vaig ocupar de la data del fenomen apitxat.

Quan vaig estudiar la història del mot castellà *rosicler* 'color rosado de la aurora; plata roja', vaig explicar l'origen d'aquest terme a partir del francès *rouge clair*, qualificatiu que hom aplicava als esmalts;² però aquest lexema francès no passà directament a l'espanyol, sinó que aquí arribà a través de l'adaptació que en féu el català: *rogecler* i *rogicler*.³ La primera data és del 1380 i és força freqüent trobar en la documentació mencions com aquesta d'un «collar daur smaltat ab pometes de *rogicler* e de vert e blanch».⁴

Però a la darrerria del segle xv i començament del xvi la grafia amb què apareix el mot a València no és sempre *rogicler* ans bé *rochicler*. És sabut que el dígraf *ch* en lloc de *tx* per representar la prepalatal africada sorda sovinteja en aquesta època (si bé l'altra grafia també es manté).⁵ Doncs, tenim un exemple de la pronúncia [rotʃi'kler] del català normal *rogicler* [rozi'kler o rodzi'kler]. Aquesta forma *rochicler* apareix no sols en texts valencians escrits en català (ja en 1493) sinó també en uns altres contemporanis valencians escrits en castellà.⁶ Trobava jo, doncs, una grafia que palesa una pronúncia sorda, apitxada, corresponent a la sonora de la resta dels parlars catalans. Aleshores vaig procurar de trobar a València altres casos d'ensordiment en texts de la darrerria del xv i de començament del xvi. I hi vaig aduir com a il·lustració uns casos que vaig traure de documents de l'època publicats per historiadors, i mostrí grafies com *orichinal*, *mal forchat*, *platechat*, etc.

3. UNA CRÍTICA JUSTIFICADA

A partir d'aquest moment tothom havia acceptat que almenys l'africada sonora s'ensordia a València vers la fi del segle xv. Però a la sagacitat de Jordi Colomina no se li va escapar un detall: jo havia exhibit uns documents publicats per historiadors, però no havia controlat als arxius les lectures corresponents:

Tot fa sospitar que els exemples quatrecentistes de Germà Colón [= és a dir, *rochicler*, *platechar*, *orichinal* i *malforchat*], cap dels quals no ha estat comprovat per ell en manuscrits originals, s'han de prendre amb molta cautela (Colomina 1999: 102).

(2) Són força abundosos entre els segles xiv i xvi els esmalts de «un esmail de *rouge cler*», «un esmail ront de *rouge cler*» (cf. Colón 1976: 243-248).

(3) Sé bé que Coromines rebutja la meua explicació i estranyament hi vol veure un arabisme, una mena de doblat de *rejalgar*. Lamente no trobar-me d'acord, una vegada més, amb el savi etimòleg. Haig de dir que, si estic segur d'alguna etimologia, és precisament d'aquesta del *rouge clair*, com vaig explicar a bastament en el meu llibre (Colón 1976: 240-275).

(4) Vegeu Colón (1976: 248-251).

(5) En l'*Epistolari...*, publicat per Agustín Rubio Vela (1998), que correspon al segle xv, notem la rivalitat entre els dígrafs *tx* i *ch* per representar la sibilant africada sorda [tʃ] (cf. *desempatxar*, carta 62; *desempachar*, c. 13; *empatxar*, c. 64; *spatxat*, c. 10 [vegeu també *empaxant*, c. 103 de 1458]; *naucher*, c. 65; *archius*, c. 34; *escorchar*, c. 125; *pitchers*, c. 140).

(6) Per exemple, en la *Question de Amor* del 1513 («Un collar de lisonjas de oro e de *rochicler*...» o en l'inventari del Duc de Calàbria del 1550 («esmalte de *rochicler*»); vegeu Colón (1976: 254-255).

La crítica està més que justificada. Només potser podria permetre'm de lamentar que el Sr. Colomina, per fixar al segle xvii⁷ la data d'aparició del fenomen apitxat, no haja, al seu torn, anat ell mateix als arxius a compulsar les transcripcions que titlla de poc segures en el meu treball.⁸ Però té raó en la seua crítica, i ara confessaré els meus pecats.

4. PEREGRINATIO AD FONTES

Dels quatre exemples que vaig adduir només retinc com a bons els casos de *rochicler* i de *malforchat*. Els altres efectivament pertanyen a lectures dolentes i a malcurança dels editors. Començaré per ací.

(7) «Al nostre parer, és molt raonable suposar que el canvi no s'ha generalitzat a tot el País Valencià perquè no és un canvi medieval sinó modern, iniciat al segle xvii, generalitzat a la ciutat de València al segle xviii...» (Colomina 1999: 103).

(8) Una altra matisació que voldria fer es refereix a la extensió de l'apitxat. Colomina afirma que l'ensordiment «iniciat al segle xvii, generalitzat a la ciutat de València al segle xviii, i que al llarg dels segles xix i xx ha anat estenent-se cada volta més» (Colomina 1999: 103). Doncs bé, no s'inicia al segle xvii sinó abans i una bona part, majoritària, del valencià rebutja radicalment aquesta pronúncia; ho puc dir per experiència, almenys per terres de Castelló provoca hilaritat. Recorde bé les bromes amb allò del «mitx ouet i mitxa quatreta». Vegeu Sanchis Guarner (1936: 46-49).

(9) Vegeu també Jesús Vilalmanzo i Jaime J. Chiner (1992: 83-84).

(10) ACV, *Libre de Obres*, signatura 1482, fol. 16r; any 1467, maig I. València. Agraesc la transcripció exacta al col·lega Mateu Rodrigo Lizondo.

(11) ACV, *Libre de Obres*, signatura 1487, fol. 47v, any 1512 maig [sense indicació de dia].

4.1. El mot *orichinal* apareixia al testament de Martí Joan de Galba, el suposat a tort coautor del *Tirant lo Blanch*, en el qual és consignat el següent paràgraf: «Item, n' i ha un altre [sc. llibre], tot acabat, lo qual tenen per *orichinal* los stampadors»; això és una grossera «transcripció» de F. Martínez y Martínez (1916: 70), recollida per Martí de Riquer, en la seua *Història de la Literatura catalana* (1964, II: 706), la qual ja va ésser degudament rectificada per Albert Hauf i Vicent Escartí (1990, I: XX, n. 10), en llur edició de la novel·la de Martorell (discretament no van voler posar-me en evidència).⁹ La lectura correcta és *original*.

4.2. El cas de **platechar*, «transcripció» del canonge Sanchis Sivera, és encara més cridaner i em retrac la meua imperdonable credulitat. El passatge extret del *Libre de Obres* de la Seu de l'any 1467, pertanyent a *Pintores medievals en València* (EUC, VI, p. 450), no és literal sinó una nota presa per l'autor damunt del tenor del document, i amb paraules del mateix Sanchis Sivera (*platechar*) que no figuren al text original, el qual diu *argentar*. Vet ací el passatge en qüestió:

Item, doní e paguí a mestre Fillol, pintor, per daurar e *argentar* les croces de la custòdia, com fossen totes molt gastes, XXXX *solidos*.¹⁰

4.3. Entre les errades o descuresances de transcripció de Sanchis Sivera, em dol haver d'afegir-ne unes quantes més. Al seu llibre *La Catedral de València*, obra per altra banda excel·lent, tenim aquests casos:

per lo *tornechar* dels alfardons dels canons majors del orgue. Any 1512, *Libre de Obres*, fol. 47 (p. 228, n. 4).

En realitat, la lectura bona és:

Item, pose en data V *solidos*, los quals he pagat a N Johan Castellví, torner, per lo *tornegar* dels alfardons dels canons magors de l'orgue. Consta ab albarà...¹¹

4.4. Un *puchar* apareix en aquesta transcripció:

Dimecres a XX juliol fiu obrir lo armari del altar major per fer escala a *puchar* damunt lo retaule per cobrir e descobrirlo per ço que no guastassen los escolans la pintura *pujant* hi apart de fora... *Libre de Obres*, 1440, fol. 26. (*La Catedral de Valencia*, p. 167, n. 1).

La transcripció exacta és aquesta:

Dimecres a XX de juliol fiu hobrir lo armari de l'altar major, per fer escala a pujar damunt lo retaule per cobrir e descobrir-lo, per ço que no guastassen los escolans la pintura pujant-hi apart de fora...¹²

4.5. Uns altres casos paradigmàtics són els referents a la *truja* (de la campana), que Sanchis Sivera els transcriu amb *ch*:

En 3 de Enero de 1462 se pagó a Juan Amorós «del obrar en lo cembori per llevar la campaneta del bastiment de fusta en que estava e per ferli *trucha* nova e metre la en lo pinacle nou» *Libre de Obres*, 1462, fol. 25 (*La Catedral de Valencia*, p. 200, n. 1).

En el mismo *Libre*, año 1463, fol. 14, se habla de la trucha que se construyó nueva (*La Catedral de Valencia*, p. 119, n. 1; el mot *trucha* no hi va en cursiva).

Aitals dos esments de *trucha* se poden comparar amb aquest, que potser ara siga ben transcrit:

... en el *Libre de Obres* de 1418, fecha 27 de Enero, fol. 19, se lee: «Item fiu fer al dit en Johan Amoros una *truya* en la campaneta del campanar nou com la que y era fos podrida... (*La Catedral de Valencia*, p. 117, n. 1; la cursiva és meua).

Doncs bé, malgrat els esforços de Mateu Rodrigo per trobar al *Libre de Obres* els passatges en qüestió, no han pogut ésser localitzats als indrets assenyalats per l'editor. Però el meu col·lega m'ofereix un altre document, en el qual resta clar que la grafia no hi és l'apitxada, sinó que és la normal i esperada:

Item, dilluns a VI de juliol començaren a serrar dos catius d'En Miralles, fuster, les carrasques per a les *truges* del seny de sent Jaume e de la morlana, prenent tots dies cinch *solidos*.¹³

4.6. Tampoc no han pogut ésser localitzats uns altres mots escrits amb *ch*, els quals em semblen sospitosos:

... diversos parroquians de sant Pere de la seu als quals eren degudes per la ciutat partida per lo prestech dels cent milia sous del segon *seche* de la ciutat» *Censals* 1373, fol. 1v, Archivo Municipal (*La Catedral de Valencia*, p. 165, n. 1).

(12) ACV, *Libre de Obres*, signatura 1480, fol. 26r; any 1440, juliol 20.

(13) ACV, *Libre de Obres*, signatura 1482, fol. 16v; any 1467, juliol 6. València.

Igualment, sense poder-lo verificar, tenim aquest esment:

En l'any 1469 (*Libre de Obres*, fol. 35), el Capítol compra roba al pintor Nicolau Florentí i, entre les peces de vestir, hi apareix «un *chipó* de saya vert» (Sanchis Sivera 1930: 175) (*La Catedral de València*, p. 147, nota).

5. DOCUMENTS SEGURS DEL SEGLE XV

Després d'aquesta decepció que acabem d'exposar al § 4., no sembla massa assenyat fiar-se d'edicions de documents, sense anar a comprovar-ne a l'arxiu l'exactitud. Amb tot, i puix que no hi puc tenir accés, faré una excepció amb uns texts editats per Roc Chabàs, un dels millors i més exactes paleògrafs que mai ha tingut València.

5.1. Chabàs publicà el 1893 uns inventaris borgians, una relació minuciosa de les joies, argent i roba que hom va portar de Roma, datats el 1493 amb el títol de «Alejandro VI y el duque de Gandía. Estudio sobre documentos valencianos», *El Archivo*, VII, 1893, pp. 85-139; l'autor indica que «Las copias que damos están escrupulosamente cotejadas con los originales» (*ibidem*, 88). Ací trobem aquests ítems:

It[em] vna Escatuleta vna creu dor de *rochicler* E dotze ymages dor (p. 105).

It[em] la creu dor ab pedres/ Ab lo fust de la vera creu E vn altra creu dor esmaltada de *rochicler* (p. 117).

Primo en barcelona dues escudelles trencades e vn porro e vn canalobret tot *malforchat* e romput pesa tot huyt marchs e mig (p. 113).

5.1.1. No sé si a les transcripcions de Chabàs els cal cap aval, però, pel que puga valer, vet-lo ací. Els documents borgians de la Catedral de València descoberts i publicats per Roc Chabàs en *El Archivo* (vol. VII) foren editats novament, complets i anotats, per Sanchis Sivera, 1919. Doncs bé, les lectures de Chabàs i de Sanchis Sivera, qui tornà a transcriure el text, «directamente del original» (p. 132) són coincidents. L'inventari de *robes e coses del Ill. Sor Duch* pertany a l'Arxiu de la Catedral, signatura 64:24. Vet ací la forma de Sanchis Sivera:

tot *mal forchat* e romput (p. 142). (Chabàs duia *malforchat*, tot junt.)

...un altra creu dor esmaltada de *rochicler* (p. 146).

La mateixa edició de J. Sanchis Sivera porta, entre les peces de la capella del duc de Gandia:

... una creu dor de *rochicler* e dotze ymages dor» (p. 135).

5.2. A part d'aquests texts que ja vaig fornir el 1967, puc presentar-ne alguns altres com l'inventari dels béns del mestre Lluís Alcanyís de 1483 (A. Ferrando, ed. 1999), on llegim aquesta entrada:

Item, hun versori (?) sobre *dialochica* (?), per dos lliures (p. 108).

L'editor, Antoni Ferrando, em comunica que els interrogants són deguts al contingut i no pas a la forma dels mots. Ferrando, en el seu comentari, es demana si aquest *dialochica* no es referirà a *Test de logica*, que és un comentari aristotèlic degut a Pere Hispà. De tota manera no cal dubtar de la transcripció (revisada, em diu Ferrando, per Mateu Rodrigo) i que hom ha volgut escriure «lògica».

Encara les *Constitucions fundacionals* de la Universitat de València, del 1499, disposen en el primer paràgraf el següent:

Eprimerament, que en la casa desús dita, comprada per la dita ciutat, la qual és construhida en la parròquia de Sen Andreu, prop lo vall, se tinga lo Col·legi e Studi General de Gramàtica, *Lòchiqua*, Filosofia natural e moral, Metafídica e altres Arts liberals... (p. 55)¹⁴

I poc més endavant, en el tercer paràgraf:

Item, ordenen que la dita casa e Studi General no sols s'i liga de Gramàtica, *Lòchica*, Filosofia e altres Arts liberals, mas encara volen e ordenen que y haja doctors per legir de Theologia, de Dret Canónich, e de Dret Civil... (*Ibidem*).

5.3. Ara disposem d'un text del 4 de juliol de 1457 absolutament provant. El dec a l'amabilitat d'Agustín Rubio Vela. Es tracta d'una notificació dels jurats valencians que comença així:

Los jurats de la ciutat de València, *juches* (sic) dels amprius, franquees e libertats de aquella, a universes e sengles vehins... (AMV, Lletres missives, g3-23, f.112r).

És curiós que aquest mot *juches* 'jutges' presente la fricativa inicial grafiada normalment i l'africada intervocàlica representada amb el dígraf *-ch-*.

Una volta confirmada aquesta lectura, ja no podem dubtar que al segle xv es donava, almenys pel que fa a les prepalatals fricatives sonores, el fenomen de l'ensordiment o apitxat.

6. EL SEGLE XVI

Insistesc a provar que també al segle xvi tenim apitxament a València per tal que hom abandone la creença que aquest canvi es produeix al segle xvii i es generalitza al xviii. És més antic.

(14) El text de les Constitucions també es pot llegir a M. Peset, ed. (1999, I: 205-217). La transcripció d'aquestes Constitucions està comprovada per F. Gimeno, catedràtic de Paleografia de la Universitat de València. Cal afegir que cada vegada que hi és esmentada l'assignatura de Lògica apareix en grafia apitxada; així «tot estudiant que hoyrà de *Lòchica*, e Filosofia...» (ítem XI), «lo mestre o cambrer qui legirà de *Lòchiqua*» (ítem XXVIII), «...lo mestre o cambrer qui ha de legir de *Lòchica* se pose en lo general e liga la liçó de *Lòchiqua* d l'Aristòtil» (ítem XXXIII), «enaixí que hun disapte tinguen conclusions lo *lòchich*, altre disapte lo filòsof, e l'altre thedfech, l'altre canoniste o legiste» (ítem XXXVIII). En canvi, en les altres Constitucions més tardanes, publicades en el recull esmentat, apareix amb la grafia esperada: Constitucions de 1563: *lògica* (p. 270, § XXXVII); Constitucions de 1611: *llògica* (pp. 292-293, capítols III i VIII; pp. 305-306, 308, 310); Constitucions de 1651 *lògica* (p. 359, § XXX).

El 1506, el Consell municipal de València contracta un retaule amb el pintor Cabanes (AMV, Manual de Consells). En les estipulacions, el pintor «*promes netechar lo pla del retaule*» (Sanchis Sivera 1930: 199) [= EUC, VII, p. 48]. Aquest document, exhumat pel canonge, ha pogut ésser comprovat a l'AMV per Mateu Rodrigo Lizondo, el qual em dóna els següents detalls: El pintor Anthoni Cabanes s'obliga davant els jurats de València, el 27 d'abril de 1506, a «acabar lo retaule de l'altar major de la sgleya del monestir de la Verge Maria de Jesús de la present ciutat, lo qual es ja començat...» (*Manual de Consells*, A-52, fol. 205) i, entre altres coses, s'estipula:

Axí mateix promés *netechar* lo pla del retaule e los carmesins... (*ibidem*, fol. 206 r).

Vet ací ara uns exemples trets de la traducció del *Llibre de Job*, duta a terme per Jeroni Conques allà pel 1557.¹⁵ En donem, sense voler ésser complet, algunes mostres de grafia apitxada, segons l'edició de Jaume Riera i Sans (1976).¹⁶

Com no has Tu *vallechat* e tancat aquell per totes parts, sa casa y quant poseheix (Conques, a. 1557, p. 39).

De rondar y *passechar* entre ls hòmens (p. 40), (cf. p. 39: «rondar y *passejar*»; p. 7: *passejant*).

Si invoque ad Aquell que-m *ocha*, no crech cert que accepte la mia veu (p. 49) ('que m'oja'; 'que m'escolte').

La fera se recul en son cau i-s gita en los seus *chaços* (p. 89) (cf. p. 92: *jaços*; p. 95: *jas*).
prop d'ell resona la *alchava* y resplandeix lo passador y llança (p. 94) ('aljava, carcaix').

7. HIPERCORRECCIONS

Les hipercorreccions també ens poden orientar en el nostre propòsit. Començaré amb un parell d'exemples que em semblen un xic discutibles.

7.1. El mot *xarnego* 'mena de gos', encara viu almenys a Castelló amb aquest sentit, es troba documentat per primera vegada i amb la grafia *xernego* el 1383 (Colón 1976: 187-189); a València apareix, entre altres fonts, al *Procés de les olives* (1497), amb la grafia *charnego*.¹⁷ Però vet ací que la generositat del meu amic Agustín Rubio Vela em permet de presentar aquests texts d'un procés de l'any 1408, que es conserva a l'AMV, titulat «Procés de la informació rebuda per los actes fets en Xelva per lo noble mossèn Guillem Ramon de Moncada, governador de Regne de València». En un dels texts llegim:

... les companyes del dit governador prenien de les dites reses e les fahien matar e *scorxar*, e, mortes e *scorjades*, les muntaven al castell... (AMV, *Processos*, signatura vv-12, fol. 56r).

(15) L'autor, Jeroni Conques era de Lluçena, a l'Alcalatén, on no es coneix l'apitxament, però es crià a València, on sempre residí i estudià (cf. J. Riera Sans in Conques, *ca.* 1557). El seu manuscrit, incautat el 1563 per la Inquisició, és autògraf.

(16) No haig de dir que de les transcripcions de Jaume Riera em fie per complet.

(17) «Soltau li, donchs, vos -lo vostre *charnego*» (R. Miquel i Planas, ed. 1911: p. 50, v. 130f). Si hom vol fer-se un bon embolic sobre la història d'aquest mot, pot acudir als dos articles del DECat, s.v. *nir* i *xarnego*.

En un altre:

Item, ha pres lo dit procurador, e ocupat d'En Goçalbo Munyoç, vehí de Tuexa, lo qual tramès a Vilamarchant un *chernego* sots color de préstech, e, après que lo y hac prestat, ha retengut aquell vers si, per lo qual *chernego* lo dit En Goçalbo donara volenters e daria de present, dels béns que té, lo miyllor (?) ho X florins (AMV, *Processos*, signatura vv-12, fol. 11v).

En la continuació d'aquest procés, uns quants folis més lluny, es declara:

Item, fon interrogat sobre lo VIII° capítol e dix que ell testimoni ha hoït dir al dit Gonçalvo e al dit Monçó que-l dit Gonsalvo havia prestat al dit Monçó un *jarnego* e ell testimoni e son companyó en la juraderia, per prechs del dit Gonçalvo, demanaren lo dit *jarnego* al dit Monçó, mas no ls los ha volgut donar (sic), ans l'amagà com lo y demanaren, no sap ell testimoni si l'à tramès a Vilamarxant o no. Diu més ell testimoni, que ha vist que-l dit Gonçalvo demanà// al dit Monçó lo dit *jarnego* en lo castell, e axí mateix veu com lo y demanà lo fill del dit Gonçalvo, lo qual deya que son pare lo y havia tramès per demanar, e no res menys que lo dit fill d'En Gonçalvo dix a ell testimoni que son pare li havia dit que demanàs lo dit *jarnego*, e si no lo y volia donar, que li donàs per aquell huyt florins, mas no veu ell testimoni que-l dit fill d'En Gonçalvo li prometés donar los dits huyt florins, e veu ell testimoni que-l dit Monçó respòs a cascun dels dits pare e fill que ell lo ls daria, mas que la y lexassen llavors» (*ibidem*, fols. 201v-202r).

Aquesta forma *jarnego* esmentada quatre voltes en aquest darrer fragment, és la variant de *xernego* o *xarnego*, i és segur que no era pronunciada amb sonora, puix que és un mot pres del castellà *nocherniego*, *charniego*, i les grafies amb *x-* o *ch-* dels altres exemples també indiquen una pronúncia sorda. Solament un s'explica per un cas d'ultracorrecció.¹⁸ És el mateix que constatarem al segle XVIII amb Carles Ros, qui en el seu diccionari (1764) escriu amb *j-* els mots que duen *x-*: *jocolat*, *jòp*, *jufa*, etc.¹⁹

7.2. Encara un altre cas. He esmentat suara (§ 2, nota 4) les grafies amb *ch* o *tx* del mot *empatxar/empachar* i derivats, les quals ixen en les cartes dels jurats de València, publicades amb tota cura per Agustín Rubio Vela (1998). Entre aquestes grafies s'ha esmunyit una ben curiosa variant gràfica de l'any 1478, la qual mostra un tret hipercorrecte de l'apitxat: *desenpajar*.

... vos suplicam e demanam de gràcia e mercé que vostra excel·lentíssima senyoria mane restituir e tornar al dit Johanot Rull tots los dits béns e coses que li són stades levades, e mane aquell spedir e *desenpajar* per tal forma que prestament ab los béns e coses se'n puixa venir e tornar a la present ciutat (p. 228, carta 76).

(18) En el mateix document del 1408 tenim un esment del poble de Xera o més aviat *Chera*, escrit així: «...havia venut huy-centes cabrons del dit Rojer qui eren stats trobats en terme de Sot e de *Jera*, a for, cascun cap, de VIII sous...» (AMV, *Processos*, vv-8, f. 52r).

(19) Vegeu el seu *Diccionario valenciano-castellano*, València, Benito Monfort, 1764, s.v. (reproducció facsimilar de París-València).

7.3. En el *Llibre de Job* (Conques, ca. 1557) els casos d'hipercorrecció són una tònica constant; heus-ne ací un bon pomell:

reprenen y reprogen (p. 35) 'reprotxen'.

rigurosament me perseguixes, y *deseges* la obra de tes mans (p. 50) (esp. *desechar*).

y lo squadró de contínues *desdiges* me acometa (p. 51) (esp. *desdichas*).

No-s deu respondre a la multitud de paraules, ni lo home *jarró* té bona querella (p. 51) (per *xarró* 'xarrador, parlar').

per a què tenten a les fosques y resten sens llum, y fa-ls desatinar com a *borrajos* (p. 53) (cf. p. 57: *emborracha*).

Com la fulla que lo vent speny y remolina treballes en *jafar* y desmenuçar, y la palla y arista *secca* perseguexes 'xafar' (p. 55) ; y, pres del mur bascoll, me ha *jafat* menut» (p. 59); (cf. p. 59 *chafat*; pp. 84 i 85: *chafa*; p. 75: *chafi*).

los meus dies falten com la llum de la *antorgera* y ja me spera la fossa (p. 59) i se ennegirà la llum y consell, y la *antorgera* y rahó que-l guia serà pagada (p. 61) (derivat d'*antorxa*);

quantes vegades l'*antorja* de la felicitat dels mals és apagada (p. 65) 'antorxa'.

Mamará y *jupará* verí de scurons (p. 64) (esp. *chupará*).

aquest material ensès ab *manjes*- destruirà tot quant haia restat salvo en sa casa (p. 64) 'manxes'.

toquen palmes y los del mateix lloch *giulen* y *jufen* de plaer (p. 72) 'xiulen i xufen'.

Veu que Déu ab *aiaque* y falsa ocasió me castiga (p. 82) (esp. *achaque*).

quant ia prop d'ell resona la *alchava* y resplendeix lo passador y llança (p. 94) (esp. *aljaba*, encara amb pronúncia de la palatal fricativa sonora).

los aguillons *jupen* la sanch (p. 94) (esp. *chupan*).

¿Qui l'a *escorjat* y llevat la pell? (p. 96) 'escorxat'.

de la boca de la qual yxen *hatges*, y sentelles purnegen (p. 97) 'atxes'.

Si algú la acomet no li valdrà la pica penetrable ni *chaco*, perquè lo ferro té per palles y-l asser per fusta corcada (p. 97) (cf. ant. *jaque* i *jaco* 'perpunt, cota de malla').

8. CONCLUSIÓ

Amb les escadusseres mostres que hem vist i que han estat controlades gairebé totes (torne a agrair l'ajuda dels amics Mateu Rodrigo Lizondo, Agustín Rubio Vela i Antoni Ferrando), crec que l'aparició de l'apitxament al segle xv valencià està provada. És clar que els casos presentats són absolutament excepcionals, puix que l'escriptura amaga molts «vicis» de la llengua oral. No hem d'esperar trobar grafies apitxades en

el *Tirant* o en Roís de Corella ni altres escriptors i impressors primmirats ni tampoc en els documents dels escrivans de la Sala. Solament quan la vigilància es relaxa una mica o més tard, quan ja les nostres lletres entren en decadència, es manifesten aquestes esclertes en el bell edifici de la llengua escrita. Però els pocs exemples adduïts ens permeten de pujar de peus en el que ja vam avançar el 1967, malgrat que dos exemples han resultat espuris. És molt saludable ésser cautelós; tanmateix, davant transcripcions d'un Roc Chabàs, per exemple, resulta potser exagerat. No sé què fóra la història de la llengua catalana si no ens fiàvem d'un Rubió i Lluch o d'un Miquel i Planas; el mateix podríem dir del castellà, si desconfiàvem de les transcripcions de Menéndez Pidal. Entre la descurança i la hipercrítica podríem dir com el clàssic: *medio tutissimus ibis*.

GERMÀ COLÓN DOMÈNECH
Universitat de Basilea, IEC.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES I SIGLES

- ACV = Arxiu de la Catedral de València.
 AMV = Arxiu Municipal de València.
 CHABÀS, R. (1893) «Alejandro VI y el duque de Gandía. Estudio sobre documentos valencianos», *El Archivo* VII, pp. 85-139.
 COLOMINA I CASTANYER, J. (1999) *Dialectologia catalana. Introducció i Bibliografia*. Alacant, Secretariat de Publicacions/Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant.
 COLÓN DOMÈNECH, G. (1967) «Catalanismos» dins *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, II, Madrid, CSIC, pp. 193-238.
 — (1976) *El léxico catalán en la Rumania*, Madrid, Gredos, pp. 240-275.
Constitucions fundacionals de la Universitat de València (1999) València, Universitat de València/Ajuntament de València.
 COROMINES, J. (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat), Barcelona, Curial/La Caixa.
 FERRANDO, A. (ed.) (1999) *Lluís Alcanyís, Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*, València, Universitat de València/Ajuntament de València.
 GIMENO BETÍ, L. (1994) *Estudi lingüístic dels parlars de les comarques del Nord de Castelló*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.
 HAUF, A. i V. J. ESCARTÍ (eds.) (1990) Joanot Martorell (Martí Joan de Galba?), *Tirant lo Blanch*, vol. I, València, Generalitat Valenciana.
 MARTÍNEZ Y MARTÍNEZ, F. (1916) *Martín Juan de Galba, coautor del Tirant lo Blanch*, València, Vives Mora.
 MIQUEL I PLANAS, R. (ed.) (1911) *Cançoner satírich valencià*, Barcelona, Fidel Giró.

- PESET, M. (ed.) (1999) *Bulas, Constituciones y estatutos de la Universidad de Valencia* (2 vol.), València, Universitat de València.
- RIERA I SANS, J. (ed.) (1976) *Jeroni Conques, Llibre de Job. Versió del segle XVI*, Barcelona, Curial.
- RIQUER, M. (1964) *Història de la Literatura Catalana*, Barcelona, Ariel.
- RUBIO VELA, A. (1998) *Epistolari de la València medieval, II*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SANCHIS GUARNER, M. (1936) «Extensión y vitalidad del dialecto valenciano «apitxat»», *Revista de Filología Española*, XXIII, pp. 45-62.
- SANCHIS SIVERA, J. (1909) *La Catedral de València. Guía histórica y artística*, València, Vives Mora.
- (1919) «Algunos documentos y cartas privadas que pertenecieron al segundo duque de Gandía don Juan de Borja. Notas para la historia de Alejandro VI», dins *Anales del Instituto General y Técnico*, València.
- (1930) *Pintores medievales en Valencia*, València, Tipografía Moderna.
- VILLALMANZO, J. i J. J. CHINER (1992) *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València, Ayuntamiento.

